

Бех Іван Дмитрович,

доктор психологічних наук, професор, дійсний член (академік) НАПН України, директор Інституту проблем виховання НАПН України
ORCID ID <http://orcid.org/0000-0002-4763-1673>

ОЛЕКСАНДР ЗАХАРЕНКО У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ПРОБЛЕМ ДУХОВНОСТІ

Олександр Захаренко, якого ми нині віншуємо, був великим педагогом, однак не камерним освітянином, а несамовитим просвітителем. Адже його дієво турбувала по-великому доля як малої, так і великої Батьківщини. Він залишається сином нашої України, оскільки вона його породила, а він вірно їй служив. Ця його благородна місія ще з більшою мірою висвітлюється крізь час майбуття, який у кращому вимірі він наближав скільки давалось йому на це фізичних і душевних сил.

Олександр Захаренко залишив після себе досить місткий світоглядно-науковий, хоча й не розлогий скарб. Він характеризується практичною вивіреністю, відточеністю кожної думки. Його природня скромність не дозволяла змістово схибити навіть у найменшому прояві. Тож і вдавався часто-густо до порад, які він формулював, при цьому не заперечуючи якоїсь власної суб'єктивності.

Ні, Олександр Антонівичу, ваші думки не девальвуються часом; вони можуть бути лише змістовно розширеними чи уточненими. Такий методологічний шлях кожної науки, як і нашої педагогіки, яку ви бережно пестували.

Зупинимось на деяких його аксіомах, які були запропоновані для вдосконалення виховного процесу учнівської молоді, і які набувають на даний час нового звучання.

Аксіома 1: «Самостійна дитина завжди має перевагу перед безпорадною».

Зазначимо, що прагнення до самостійності вважається однією з головних цінностей розвиненої особистості. У процесі вікового онтогенезу

ця властивість, втрачаючи ситуативність, стає доволі стійким особистісним утворенням. Дійсно, самотійна особистість є самодостатньою, яка спроможна без будь-якої допомоги вирішувати більш-менш складні життєві проблеми. Розкриваючи психологічну природу самотійності, вчені пов'язували її здебільшого з розумовими характеристиками зростаючої особистості, апелювали до вміння адекватно оперувати засвоєними способами дій у досягненні виражено практичних цілей.

Однак самотійність особистості, що стосується проблем духовних не така вже й однозначно позитивна. У цьому зв'язку ми формулюємо *принцип запобігання обособленості особистості* не від кого не залежати і жити за своїми егоїстичними устремліннями. Означений принцип наголошує на тому, щоб у ході духовного становлення вона не втрачала зв'язку з конкретною духовною ситуацією: вихователем, історичними і дійсними духовними постатями – носіями певної духовної цінності.

Зростаюча особистість може забувати про конкретну духовну ситуацію, знання про неї, а отже й про саму себе якраз у духовному призначенні. Це пояснюється її початковим прагненням до обособлення, так званого інобуття, у її задумі жити за своєю волею для себе і від себе.

Як тільки зростаюча особистість надала перевагу солодощам такого за спрямованістю самотійного життя, то відразу дала волю усім своїм примхливим бажанням, і ставши, таким чином, на шлях протилежний власному духовному ідеалу, поступово відокремилась від сфери добра. Тож така особистість, втративши зв'язок з початковою духовною ситуацією, проявляє пристрасність до різних нижчих за цінністю предметів, вважаючи їх більш важливими, ніж духовно привабливі, віддає їм повагу й усі кращі почуття.

Аксіома 2: «Ми виховуємо дітей красою речей, виготовлених своїми руками».

Не заперечуючи цього твердження, все ж внесемо у нього певні методологічні пояснення. Слід, перш за все, вияснити саме відношення, яке

існує між добродійним і естетичним ставленням як на рівні теорії, так і на індивідуальному, суб'єктивному рівні зростаючої особистості. По-перше, сама ідея краси як милування, захоплення певними речами у внутрішньому світі особистості можлива лише тоді, коли вона піднялася від простої чуттєвості (зорового чи слухового сприйняття) й володіє певним знанням. Тоді тільки особистість наповнюється захопленням. По-друге, що стосується добродійності, то вона початково природно складає предмет бажання індивіда і представляє собою таке, що міцно зрослося з його сутністю. Так, принаймні, має відбутися, щоб індивід перетворився в особистість. По-третє, насолодження красою має другорядну (у порівнянні з добродійністю) важливість і передбачає певний рівень розумового розвитку. Це свідчить, що сама краса є чимось нерівнозначним стосовно блага. Тож, бажання добродійності є виражено початковим у душевній структурі особистості. Відтак, слід вважати, що сама добродійність передує і (що важливо) вище краси у її повноцінному житті.

Можна стверджувати, що люди задовольняються здебільшого і тим, якщо видаються іншим красивими, не будучи насправді такими, але нікого не задовольняє лише примарне володіння добродійністю, а всі бажають істинно володіти ним.

Добродійність як вища ціннісна іпостась старша краси, не за часом, а за своєю більш істинною й реальною сутністю, за своєю більшою духовно перетворювальною міццю, яка є всеохоплювальною. Краса ж видається нижчою, оскільки володіє меншою силою – не всеохоплювальною і притому підпорядкованою первинному духовному початку людини.

Зі сказаного кожен педагог має можливість вірно розставити пріоритети у реальному процесі духовно-морального і естетичного виховання зростаючої особистості.

Аксіома 3: «Бійтеся байдужих людей, бо вони можуть спонукати до лиха, невідворотної біди. Вони дотримуються правила: «Моя хата з краю».

Байдужа дитина не просто флегматик, це нерухома річ у процесі виховання... Зароджується байдужість з небажання дитини бути першою».

На нинішньому етапі дослідження поступу зростаючої особистості до духовних цінностей поняття «Я-байдужість» доцільно трансформувати у поняття «Я-відчуження». Річ у тім, що у фактичному представленні особистість, що реально демонструє байдужість як міжособистісне ставлення, поводить пасивним способом. Тут відсутня будь-яка самоактивність; зростаюча особистість знаходиться, так би мовити у дрімотному стані. За ситуації «Я-відчуження» вона активно не бажає сприймати певну подію, явище. Більше того, особистість «втікає від самої себе». У цьому й полягає сенс її відчуження.

Відтак, підсилюючи стан причетності як альтернативу байдужості, а далі й відчуження, ми будемо вести мову про *стан близькості* як вираження міжособистісних взаємин. За стану близькості особистість проявляє емоційно сильне позитивне ставлення до іншої особи. Сходження до стану близькості має ґрунтуватися на використанні психологічного *механізму очищення свідомості*. Неможливо мати чіткого уявлення про той чи інший предмет, коли думка буває наповненою і зайнятою іншими предметами. Неможливо також оволодіти сутністю конкретного предмету, якщо ми привносимо у нього щось побічне. Думка не може сповна віддаватися спогляданню якоїсь речі, коли її відволікає якийсь живий образ. Внутрішній світ, наповнений такими образами, не в змозі сприйняти і відбити в собі образ того духовно-морального утворення, яке не має з ними ніякої подібності.

Особистість не може з'єднатися з духовною цінністю, якщо її увага й енергія буде спрямована ще на щось інше. Тож особистість повинна дистанціюватись рішуче від усього оточуючого, щоб опинитись наодинці з певною цінністю. І тоді ніщо вже не відокремлює її від означеної цінності, тоді особистість стає одним з нею, а не двома, так що поки вона перебуває у цінності, то неможливо й відрізнити їх одне від одного. Це ефект повного єднання, злиття. За такої ситуації настає ефект, коли вона не усвідомлює

ніякої різниці ні у самій собі, ні відносно до всього іншого. Якраз у цьому збудженому стані будь-яка душевна діяльність не проявляє себе – ні гнів, ні співжальння, ні розсудок. Потрапивши у повну самотність від усього і в суцільній внутрішній тиші, занурившись повністю у глибину власної сутності, особистість не звертає уваги ні на що інше, навіть на саму себе. Наступає, таким чином, екстаз як найвищий ступінь емоційного захоплення, що призводить до духовного перетворення.

Аксиома 4: «Поспішайте робити добро. Духовне добро – воно стократ цінніше від матеріального».

Це аксіома найвищого філософського рівня, що задає сенс достойного життя особистості. Тут оригінальним є акцент на часовій невідкладності її духовно-моральних вчинків. Однак такий духовний спосіб життя можливий за особливого душевного стану особистості. Останній ми пов'язуємо з *принципом постійного пошуку* нею духовного утвердження. Річ у тім, що вищої точки духовного становлення особистість досягає тоді, коли воно стає неперервним, таким що не має зупинок у її внутрішньому житті. Особистість у цьому випадку не чекає поштовху для духовного поступу, а знаходиться у постійному процесі, який своєю енергетикою утверджує *пошук як стремління до добра*. При цьому вона залишає поза своєю увагою усе несуттєве, буденне, хоча й необхідне для задоволення власних утилітарних потреб нижчого порядку. Усе ж така особистість не може визнати ці низькі потяги за істинні, оскільки вони мінливі, текучі, що є ознакою духовного примітивізму. Таке переконання вона формулює цілком досвідно, і в цьому його внутрішня сила. Головним у цьому духовному процесі є прямування особистості до вищого світу цінностей, і вона відчуває себе у силах набути те, до чого більш чи менш внутрішньо готова. Єдине за що вона переживає, щоб ніщо не послабило і не відібрало у неї цієї готовності.

Аксиома 5: «Треба привчати дитину і до рутинної праці, яка частіше зустрічається в житті, ніж творча».

Відомо, що рутинна праця не може викликати достатнього інтересу, особливо коли вона, по-перше, не спорадична, а більш-менш постійна. А по-друге, коли йдеться про інтерес духовного рівня, який корелює з працелюбністю, груповим завзяттям, відповідальністю. Означений ареал доброчинності може бути дієвим за умови стишення і упорядкованості нижчих, утилітарних потягів і бажань, від яких внутрішня структура особистості буває у ненормальному стані.

У цій ситуації розгортання доброчинності у процесі предметно-перетворювальної, рутинної праці і в той же час нейтралізації нижчих спонукань можливе за умови використання як рушійного чинника вольової мотивації. Якраз від вольової дії (хотіння й рішення) залежатиме свобода і незалежність добродійності і в той же час звільнення від полону нижчих пристрастей, у якому вона перед тим знаходилась.

Слід зважати й на те, що воля може бути вільною, самодетермінованою лише у тій мірі, у якій вона спрямована на реалізацію добродійності особистості. Це ж у свою чергу залежить від якості опосередкування її процесом розмірковування. Останнє ж має відзначатися здоровим глуздом, за якого мислення орієнтується на суспільно важливі ціннісні пріоритети і якраз у цих межах пропонує свої висновки-судження. У ході вольового осягнення добродійних спрямувань воно може здійснювати й певну селекцію ситуативних бажань, які супроводжують вольовий процес. Такі бажання мають розвивальний сенс, коли вони, так би мовити, з розуму випливають. Тож саме у них воля мусить вбачати свою опору. По-іншому, вольовий процес може бути лише тоді оптимальним, коли первинне бажання особистості, наприклад, духовно самовтілюється у продуктивну працю, інтелектуалізується, самоусвідомлюється, набуваючи сили й стійкої спрямованості. Таким видається нам психологічний механізм долучення зростаючої особистості до рутинної праці.

Ми, продовжувачі виховних ідей О.Захаренка, виходимо з того, що особистість має прагнути жити і діяти за мірою власної високої

добродійності, наскільки вона реально утверджується. Якраз за такої умови саме життя стає бажаним.